

# „Átlátszó tudatok” vs. „lehetetlen elmék”.

## A nem-természetes narratológia és a kognitív tudomány

Egy jó regényt olvasva a kezdetektől tisztában vagyunk a megtévesztés tényével, sőt, nem pusztán elfogadjuk azt, hanem kifejezetten ezért kezdünk olvasni. Bele akarunk merülni a szövegbe, meg akarunk feledkezni a számunkra aktuális valóságról, megszabadulva annak egzisztenciális terheitől. Amott, a másik világban ugyanis nem létezik a másnap reggeli értekezlet, a rengeteg eldöntendő kérdés és személyes konfliktus, a kazalnyi szennyes ruha – valljuk be, sokszor mindez már magában is elég a boldogsághoz. A fikció olvasásába mindig két – adott esetben reflektálatlan – előfeltevéssel kezdünk: először is tudjuk, hogy amit olvasunk, az nem „igaz” (vagyis nem felel meg aktuális világunk tényállásának), ahogyan azt is, hogy mindig valaki más érzéseit, gondolatait „olvassuk”: a szereplőket, a narrátorét vagy épp a szerzőét. De vajon milyen képességünk teszi lehetővé ezt a valóságtól való ideiglenes és biztonságos elszakadást és az intimitás határainak lehető legteljesebb, mégis legitim átlépését?

Lisa Zunshine *Why we read fiction?* című, 2006-ban megjelent művében voltaképpen arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon miért élvezzük, ha tudjuk, hogy hazudnak nekünk. A gondolatmenet a posztklasszikus narratológia és a kognitív tudományok komoly eszköztárát mozgósítja. Zunshine kiindulópontja a tudatelmélet [*Theory of Mind*] azon alapvetése, miszerint az elmeolvasás az ember elemi kognitív képessége. A másokkal való interakciót mint olyant az teszi lehetővé, hogy a hozzánk hasonlóan testi-szellemi lények mentális tevékenységét a sajátunkhoz hasonlóként gondoljuk el. A fikció konstrukciója és rekonstrukciója során a szereplők, narrátorok, szerzők és olvasók ugyanezt az „elmeolvasási” tevékenységet végzik. A fikció befogadásakor azonban a mű fikcionalitásával is tisztában kell lennünk, azaz tudnunk kell, hogy hazudnak nekünk, ehhez pedig szükségünk van az ún. metareprezentáció képességére is, melynek révén egy adott információhoz forrást rendelünk. Mikor azt mondom: „a rózsza a legszebb virág”, beszélgetőpartneremnek tudnia kell, hogy nem objektív tény, mindössze szubjektív véleményt hallott; és ugyanennek a mechanizmusnak kell működnie akkor is, ha a fenti kijelentés egy romantikus regény hősnőjének szájából hangzik el. A metareprezentáció tehát nem mellékes tulajdonsága, hanem konstitutív tényezője elmeolvasási képességünknek. A kognitív narratológia egyik alapvetése, hogy a fiktív és a valóságos elmék működése lényegében azonos, Zunshine azonban felhívja a figyelmet egy lényegi különbségre: előbbiekkal kapcsolatban különösebb következmények nélkül tévedhetünk. A fikció olvasása tehát egyfajta felszabadult önélvezet. (ZUNSHINE 2006)

De vajon helyesen feltételezi a kognitív narratológia, hogy a fiktív elmék működése azonos a valós elmékével? Vagy inkább azoknak van igazuk, akik a fiktív és valós elmék radikális különbözőségét tekintik alapvetőnek? *Ad absurdum*, léteznek „olvashatatlan”, vagy akár „lehetetlen”<sup>2</sup> elmék? A következőkben ezekre a kérdésekre keresem a választ. Elemzésemben a természetes, illetve nem-természetes narratológia elméleti alapvetéseit ismertetem és hasonlítom össze abban a reményben, hogy egy, többek között a fenomenológia, a neurobiológia és a kortárs analitikus filozófia eredményeire támaszkodó interdiszciplináris diskurzusban lehetőség nyílik a természetes és nem-természetes megközelítésmód viszonyának tisztázására, a kettő esetleges összebékítésére.

### Narrativitás és fikcionalitás

A huszadik század hatvanas és kilencvenes éveitől több szinten, fokozatosan kibontakozó „narratív fordulat” után a narratíva, a narrativitás iránti érdeklődés több értelemben is meghatározóvá vált: az irodalmi narratológiai kutatás új lendületet vett; a narratív vizsgálat mint módszer széles körben elterjedt; az identitás narratív modellje pedig meghatározóvá vált a humán- és társadalomtudományokban. Azonban, míg az irodalmi narratológia és a szociolingvisztikai kutatás a narratíva fogalmának szó szerinti értelmezéséből indul ki, és ebből következően annak minél pontosabb definiálását is feladatának tartja, addig a fordulat után narratív alapállást/módszertant hirdető szaktudományok számára a kifejezés metaforikus használata is megfelelő – utóbbi azonban semmiképp sem jelent terminológiai lazaságot, mindössze arra utal, hogy ezekben az esetekben a narratíva és az élet közti viszony metaforikus természete a meghatározó. (HYVÄRINEN 2006, 2010) A fenti distinkciók megtétele kétséget kizáróan fontos és szükséges előfeltétele bármely narratívával foglalkozó, tudományos igényű vizsgálatnak, azonban nem visz közelebb az ilyen esetekben szintén nélkülözhetetlen terminológiai szigor megvalósításához. A továbbiakban tehát Marie-Laure Ryan megkülönböztetésére tá-



#### Lamár Erzsébet:

egyetemi és doktori tanulmányait is Szegeden végezte, jelenleg alma matere Filozófia Tanácskén oktat egyetemi tanársegédként, emellett irodalomtudományi disszertációján dolgozik a PTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájában. Érdeklődése középpontjában a szubjektivitás problémája áll, elsősorban a fantázia és az identitás kérdéseivel összefüggésben; kutatása interdiszciplináris jellegű, elméleti keretét az elmevilészet és a fenomenológia mellett a kortárs narratológia és a kognitív tudományok adják.

A *Műhelyben* legutóbb megjelent írása: *A divídium narratívája. A nem-természetes elmék nem-természetes olvasatának lehetőségéről* (2021/2).

maszkodom, aki szerint a narrativitás mint olyan két lehetséges módja: *narratívának* lenni [*being a narrative*], illetve *narrativitással* (ti. narratív tulajdonságokkal) rendelkezni [*possessing narrativity*]. (RYAN 2005: 347)

Bár fikció és non-fikció viszonyának, sőt, akár csak a probléma egyetlen aspektusának kiemelő tárgyalására e helyt nincs mód, röviden vázolom a fikcionalitásnak azt a modelljét, amelyet a továbbiakban alapvetőnek fogok tekinteni. Elsőként itt is Ryanre hivatkozom, aki *Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory* című monográfiájában, amely 1991-es megjelenése óta a narratológiai kutatás egyik alapműve, a narrativitás, a fikcionalitás és az irodalmiság hagyományosan problémamentesnek tekintett viszonyának tisztázására vállalkozik. „Míg a fikció a textuális térben való utazás *egy módja*, addig a narratíva maga az (ezen tér határai közti) utazás” – állítja (i. m. 5., kiemelés tőlem). Ryan a fikció intenzionális (azaz fenomenológiai-illokúciós) elmélete mellett kötelezi el magát, ugyanis a referenciális megközelítés (melynek értelmében a fiktív létezőkről szóló állításoknak nincs jelölete) a fiktív szöveg univerzumokat „ontológiailag hibrid textuális világoknak” (i. m. 15.) tekinti, figyelmen kívül hagyva a beszélő/szerző szándékát. A fiktív narratíva „fikcionális gesztus”<sup>3</sup> eredményeképp jön létre: a szerző kiválaszt/kitalál egy világot, melyről kijelentéseket tesz, mely utóbbiak anélkül is vonatkozhatnak erre a világra, hogy igazak lennének. A fikcionalitás tehát „műfaji” kérdés, de nem dogmatikus, hanem funkcionális-retorikai értelemben: egyrészt a szerző dönt úgy, hogy (a fentiek értelmében vett) fikciót ír, azonban az olvasó is döntés előtt áll. A fiktív szöveg univerzumban való utaztatás ugyanis előfeltételezi, hogy a szöveget fikcióként olvassuk, vagyis, hogy csak turistaként tartózkodjunk ott, aki átmenetileg ugyan igyekszik a lehető legotthonosabban érezni magát<sup>4</sup>, azonban mégsem „öslakos”. A fikcionalitás tehát a szövegnek nem elmefüggetlen tulajdonsága, hanem nagyon is tudatos retorikai és interpretatív stratégiák eredménye. (RYAN 1991: 12–79)

A fikció természetét és működés módját illetően a Ryanéhoz hasonló állásponton van a nemtermészetes narratológia egyik prominens alakja, Henrik Skov Nielsen, aki James Phelannal és Richard Walsh-sal közösen megfogalmazta a fikcionalitás „tíz tételét”. A szerzők mindegyikéről leszögezik, hogy a fikciót semmilyen értelemben nem tekintik másodrendűnek a non-fiktív diskurzushoz viszonyítva, hanem úgy vélik, hogy a „fiktív és non-fiktív diskurzus az aktuális világhoz való viszonyunk két lehetséges módja”. (NIELSEN-PHELAN–WALSH 2015: 63) Megközelítésmódjuk deklaráltan retorikai, azonban úgy vélik, hogy ennek épp az az egyik legnagyobb előnye, hogy pragmatikus, célracionális jellegénél fogva nem zár ki más (pl. pszichológiai, kognitív, szemiotikai, esztétikai stb.) nézőpontokat. A tíz tézis röviden: 1. A fikcionalitás a képzelet alapvető képességén alapul. 2. Még ha létezik is a fiktív és non-fiktív különbsége, a kettő között szoros kölcsönhatás áll fenn. 3. A fikcionalitás retorikája a kommunikatív szándékon alapul. 4. A küldő szempontjából a fikcionalitás rugalmas eszköz változatos célok elérésére. 5. A befogadó szempontjából a fikcionalitás interpretatív feltételezés a küldő kommunikációs szándékát illetően. 6. A fikcionalitás nem a diskurzus belső jellemzője, hanem a kommunikatív kontextushoz kapcsolódik. 7. A fiktív kommunikációs szándék felismerése ironikus befogadói reakciót vált ki (szemben a tényközlő non-fiktív diskurzussal). 8. A fikció a valós és a képzeletbeli viszonyának újragondolására készlet. 9. A fikció affordanciája befolyásolja a küldőről alkotott erkölcsi képünket és az üzenet értelmét. 10. A retorikai megközelítés segít a *fikcionalitás* voltaképpeni jelentőségének megértésében, mely a kifejezés *filozófiai és irodalmi értelmének integrációjában* áll. Az így értett fikció sajátos műfaj, mely az absztrakt képzelőerő tevékenységének eredménye. (NIELSEN-PHELAN–WALSH 2015) A továbbiakban tehát a fikcionalitásnak ezt a „retorikai” kritériumrendszerét tekintem érvényesnek, azzal a kiegészítéssel, hogy a fentiek alapján úgy tűnik, a retorikai megközelítés maga sem nélkülözi a kognitív szemléletmódot.

## A fiktív elmék problémája

A fikcióban természetesen nemcsak fiktív elmék ábrázolásával van dolgunk, hanem a természetes és épített környezet leírásaival is; sok esetben ezek is fiktív konstrukciók. De amíg, példának okáért, az Abszolút ut a fiktív textuális univerzum egy élettelen eleme, amely nyilvánvalóan a szerző fantáziájának terméke, addig maga Harry Potter, bár alapvetően fiktív artefaktum, de maga is tudatos lény (ebből a szempontból nem számít, hogy mugli, varázsló vagy éppen kobold), így őt az olvasó automatikusan megpróbálja megérteni, míg az Abszolút létezését egyszerűen tudomásul veszi. A fiktív entitások ontológiájára vonatkozó filozófiai vizsgálódások<sup>5</sup> érdekes módon nem fordítanak különösebb figyelmet a fiktív elmék működésének és reprezentációjának problémájára, az ilyen irányú gondolatmeneteket a kognitív narratológiai kutatásoknál kell keresnünk.

A fiktív elmék természetével és működés módjával foglalkozó narratológiai szakirodalomban egyfajta viszonyítási pontként szolgál Alan Palmer 2004-es *Fictional Minds* című programadó műve, melyben a szerző a társas cselekvő elme koncepcióját vázolja fel. Palmer már az első oldalakon két nagyon fontos kijelentést tesz. Először is, az elme „elsődlegesen interszubjektív” felfogása mellett kötelezi el magát, szemben a Descartes vagy Kant által vallott szubjektivisták pozícióval. Megadja továbbá a „narratív fikció” definícióját, melyet „a fiktív mentális működés megjelenítéseként” határoz meg. (PALMER 2004: 5) Megjegyzni, hogy bár a narratológiában a szubjektivisták modell az uralkodó, de az ennek alapját képező kartezianus dualizmus mára túlhaladottá vált. Az elmét nem elszigetelt, hozzáférhetetlen entitás-ként, hanem egy organizmus szerves részeként kell elgondolnunk, mely testies<sup>6</sup> [*embodied*]

karaktere révén, cselekvő ágensként már eleve társas viszonyaiba ágyazott. A gondolkodás bahtyini dialogicitására hivatkozva Palmer megállapítja, hogy a fiktív elméket egyfajta „folytatólagos tudatosság” [*continued consciousness*] jellemzi, mely az interakciókon keresztül formálódik. Az individuális narratívának beágyazott narratívaként történő értelmezése, vagyis az intermentalitás koncepciója maga után vonja a „gondolat-cselekvés kontinuum” tételezését. Bár a fiktív és valóságos elmék felépítése kognitív hasonló, ontológiai státusuk különböző. A fiktív karakter, mondja Palmer, olyan, nem az aktuális lehetséges világban<sup>7</sup> létező személy, akinek azonban fizikai, társas és mentális aktivitás tulajdonítható.

A kognitív keret-elméletek segítségével Palmer indirekt perspektívából is vizsgálja a valós és a fiktív elmék viszonyát. A szűkebb értelemben vett keret-elméleteket, amilyen pl. a komputációs teória, elutasítja; a kognitív struktúrákat/mentális modelleket egyfajta forgatókönyvnek [*script*] tekinti (ld. SCHANK–ABELSON 1977), melyben mindenkinek megvan a maga szerepe, azaz bizonyos értelemben a valódi emberek is fiktív karakterekként viselkednek. Fontos azonban, hogy a forgatókönyvek valóban csak keretei a gondolkodásnak/cselekvésnek, jelentőségük elsősorban az, hogy az emberi létezés lényegi beágyazottságára, azaz interszubjektív és kontextuális jellegére hívják fel a figyelmet. Ezt a beágyazottságot Palmer szerint a függő beszéd [*reported speech*] Cohn által „rehabilitált” kategóriája fejezi ki leginkább, amely – közvetítettségé révén – az egyéni tevékenységet társas kontextusba helyezi. A fiktív elmeábrázolás dinamikus folyamat, ahol a karakter és az olvasó között a narrátor közveit. A függő beszéd a harmadik személyű perspektívát jeleníti meg, amely tehát egyfajta összekötő funkcióval bír a mentális és fizikai, az egyéni és a társas dimenziók között. Palmer kiegészíti, pontosítja a fokalizáció hagyományos, Bal-féle definícióját, és a szerinte pusztán vizuális (mentális) perspektivikusság helyett *aspektualitás*ról, átfogó tapasztalati pozicionáltságról beszél. A tapasztaló és az elbeszélő én szükségképp elkülönül, hiszen utóbbinak kell szavakba önteni az előbbi tapasztalatait, megszólaltatni az eredetileg néma belső monológot. A teljes elme testies és társas elme, ez pedig egyaránt érvényes a valódi és a fiktív elmék esetében, azonban míg a valós elmék mentális aktivitása eredendően szubjektív, azaz első személyű, addig a fiktív elméké mindig harmadik személyű, ugyanis ez utóbbiak természetüknél fogva reprezentációk, hiszen még az ön-narráció is reflexív viszonyt feltételez. (PALMER 2004) Láthatjuk tehát, hogy a kognitív narratológiai megközelítésben a tudat [*consciousness*] vagy elme [*mind*] csak az agy egyik funkciója a sok közül, melynek egyik legfontosabb feladata épp az ember mint organizmus fizikai és mentális meghatározottsága közti közvetítés; ahogyan az is nyilvánvaló, hogy a kognitív aktivitás lehet akár tudattalan, azaz reflektálatlan is. Bár a kognitív, az elme és a tudat viszonyának részletes vizsgálatára itt nincs mód, úgy vélem, a palmeri „alapok” ismeretében már lehetséges a nem-természetes narratológia kognitív modelleket érintő kritikájának értékelése.

A mások mellett Fludernik, Herman és Zunshine nevével fémjelzett természetes narratológia a tudatelmélet szimulációs modelljére támaszkodik. Ennek értelmében a más emberekkel (más tudatokkal) – valós vagy fiktív szituációban – való interakció során a sajátunkhoz hasonló elmét tételezünk, és azt analógiás következtetések segítségével próbáljuk megérteni. A szimuláció során való életbeli tapasztalatainkat idézzük fel kvázi-mimetikus módon, narratív keretben. Monika Fludernik modelljében a fiktív és valóságos karakterek hasonlóságának alapja a tapasztalatiság, melyet a testies létezés tesz lehetővé, míg a narratívizáció ezen természetes hasonlóság sematizálását, mimézisét jelenti. (FLUDERNIK 1996) A narratívizáció mint naturalizáció tehát a tapasztalat enyém-tételét, a szövegtől való „visszaszerzést” célozza; a befogadás során a „minimális eltérés” ryani elvét követve igyekszünk a lehető legismerősebbé, legtermészetesebbé „olvasni” az adott fiktív/non-fiktív narratívát. A kognitív megközelítés tehát mindekelőtt az emberi létezés kognitív és testies aspektusának korrelációját, másrészt az olvasás-befogadás aktív, cselekvő jellegét állítja. A szimulációs elmélet eszerint pontosításra szorul: sosem mások elméjét olvassuk, hiszen nem rendelkezünk az ehhez szükséges közvetlen hozzáféréssel; a szimuláció alapja a testies viselkedés megfigyelése egy adott társas szituációban, mely utóbbi a „természetes” viszonyok között nem a megfigyelő semleges, harmadik személyű perspektívájából, hanem az interakciót jellemző második személyű viszonyban táruul fel.<sup>8</sup>

Míg a „természetes” irányzat a narratívát mimézisként, szimulációként, azaz metaforikus módon értelmezi, addig a nem-természetes narratológia számára a narratíva antimimetikus, szubjektív módon konstruált jellege a meghatározó, így a fikciót a narratív tapasztalat kitüntetett eszközének tekinti. A közös elméleti kiindulópont Dorrit Cohn, aki szerint a fiktív narratíva (mindenekelőtt a regény) épp azért kitüntetett jelentőségre, hogy kielégíti a másik elme megértésére irányuló vágyunkat, azonban, Zunshine-tól eltérően ő úgy véli, a fiktív elmék esetében a „valóságban nem létező átlátszósággal” (COHN 1996: 82) szembesülünk. A „realizmus paradoxona”, hogy a fikció annál valószerűbbnek tűnik, minél részletesebben ír le egy nemlétező karaktert/világot. A narráció Cohn definíciója szerint „egy olyan belső élet visszamenőleges megismerése [...], mely nem tudja megismerni önmagát a tapasztalás pillanatában” (COHN 1996: 108); a tapasztalat a reflexió mozzanatában válik teljessé. Szükséges tehát a tapasztaló és az elbeszélő én megkülönböztetése, melyek közül utóbbi a „teljesebb”, és ugyanazon logika alapján a harmadik személyű perspektíva ismeretelméleti elsőbbséggel bír az első személyűvel szemben. (COHN 1996) Cohn érvelése nagyban támaszkodik Käte Hamburger alapművére,<sup>9</sup> aki az irodalmi nyelvhasználat specifikumainak vizsgálata során két lényegi tézist fogalmaz meg: 1. az irodalom (és műfajai) a fikcióhoz való viszonyukban definiálhatók; 2. a fikció mint olyan tisztán nyelvi tulajdonságok révén meghatározható, a tartalom és az esztétikai minőség csak másodlagosak. A fiktív narratíva lényege, hogy bár az elbeszélés formáját ölti,



logikailag mégsem az, hiszen nincsen valós szubjektuma; prototípusa pedig a harmadik személyű, múlt idejű narráció. Utóbbi már csak azért is így van, mert mások mentális működéséről hitelesen eleve csak befejezett, múlt idejű kijelentéseket tehetünk. A fikció, mint a valóság mimézise, épp az utánzás révén különül el ontológiailag a valóságtól, melyet utánoz, így lényege szerint autonóm, térben és időben önmagába zárt világ; mások belső (mentális) eseményeinek leírása pedig, a fentiek okán, szükségképp és eredendően fiktív. (HAMBURGER 1973)

A nem-természetes narratológia művelői<sup>10</sup> Cohn és Hamburger fenti belátásaihoz kapcsolódnak, hangsúlyozva, hogy a fiktív és a valós elmék, illetve világok konstrukciója, működés módja nagyban eltérhet, és épp ezen eltérés ténye szól a nem-természetes narratívák és a nem-természetes olvasási stratégiák létjogosultsága mellett.<sup>11</sup> Az irányzaton belül további differenciálódás figyelhető meg aszerint, hogy az egyes teoretikusok a „nem-természetes” mely fogalmával dolgoznak. Jan Alber (ALBER 2009) a kifejezés használatakor a fizikai és/vagy logikai értelemben lehetetlen történetvilágokra utal, melyek tehát a testes tapasztalathoz, illetőleg a „valóság” kognitív paramétereikhez viszonyítva nem-természetesek. Alber különleges helyet foglal el az irányzaton belül, amennyiben egyedül az ő modellje nem fordul radikálisan szembe a természetes narratológiával, sőt, maga is kognitív alapokra helyezkedik. Bár szükségesnek tartja a nem-természetes narratívák sajátos karakterének elismerését, de úgy véli, hogy amíg ez a sajátos karakter nem sérül, az interpretációnak naturalizációra kell törekednie. Meggyőződése ugyanis, hogy ha a nem-természetes narratívák nem vonatkoznának maguk is valamilyen mértékben az emberire/az aktuális világra, akkor egész egyszerűen nem lennének számunkra érdekesek. (ALBER 2009)

Henrik Skov Nielsen retorikai koncepciója a narrátor helyett a szerzőt tekinti az elbeszélés fő ágensének, hiszen a szövegen belül minden elbeszélő pozíciót (a narrátorét és a szereplő-két is) ő hoz létre. Minden olyan esetben pedig, amikor olyan dolgok kerülnek elmondásra, melyekről az elbeszélő nem rendelkezhet az aktuális világ tényein alapuló ismerettel, fiktív narratíváról beszélhetünk. (SKOV NIELSEN 2011, 2018) „Az olvasó a tudatábrázolásokat értelmezheti úgy, mint amelyeket a szerző oly módon mutat be, hogy az különbözzön a valóságos tudatábrázolástól, és ezáltal előtérbe állítsa a kitalált és a (pusztán) elbeszélte történetvilágok és tudatok közti különbséget.” (SKOV NIELSEN 2011: 92)

Stefan Iversen amellet érvel, hogy a nem-természetes narratológia egyik legfontosabb feladata – a mimetikus modell megkérdőjelezése révén – a narrativitás antropomorf előfeltevéseinek, az emberi elme és tapasztalat „természetes” koncepciójának visszautasítása. Úgy véli, hogy a kognitív megközelítések, melyek a fluderniki modell szellemében, jellemzően olvashatóvá/tapasztalhatóvá/természetessé tételt értenek a narrativizáció alatt, kizárják a vizsgálódás köréből a fizikailag és/vagy logikailag lehetetlennek tűnő elme- és valóság-konstrukciókat. Ahhoz, hogy ez utóbbiak létjogosultságát biztosítsuk, a narrativitás átfogóbb, nem exkluzíven antropomorf definíciójára, illetve speciális olvasási stratégiákra van szükség. A „nem-természetes elme” Iversen meghatározása szerint nem naturalizálható vagy konvencionizálható, vagyis nem „olvasható” a tudatelmélet hagyományos módszereinek segítségével. Bár a fikció kitüntetett státusa kapcsán egyetért Cohnnal, Iversen úgy véli, az elme mint belső, nyelvileg konstruált fenomén cohni modellje hibás. A fiktív elmék analizésének figyelembe kell vennie a „szociális elme”, a tulajdonítás, az intermentalitás, a metareprezentáció, a beágyazottság és a folytatolagos tudat szempontjait. Palmerhez (PALMER 2002, 2004) hasonlóan Iversen is az elme externalista elmélete mellett kötelezi el magát, melynek értelmében az legalább annyira társas, mint privát entitás, amely más elmék számára külsőleg, vagyis megnyilvánulásai révén válik megközelíthetővé. (IVERSEN 2013) Iversen elismeri a naturalizáció hasznosságát még a nem-természetes/lehetetlen/olvashatatlan elmék vonatkozásában is, de fenntartja, hogy ezen esetekben csak alaposabb, de sosem teljes megértésről beszélhetünk, hiszen még az elmeolvasás sem „ment meg az ismeretlentől”. (IVERSEN 2013: 110)

A nem-természetes narratológián belül számomra Maria Mäkelä megközelítésmódja tűnik a legérdekesebbnek. A nem-természetes narratíva és a tudatelmélet viszonyára vonatkozó hipotézise markáns és lényegre törő: állítása szerint a tudatábrázolás mint olyan mindig fiktív, a fikció pedig lényegileg nem-természetes. „Azáltal, hogy minden mentális tevékenységet verbalizál, hogy a komplex és sokféle reprezentációkat a nyelv egyedüli szemiotikai csatornájába kényszeríti, az irodalmi fikció eltorzítja az emberi elmét és gyakran megnehezíti, hogy megkülönböztessük az élméjűt az örültől.” (MÄKELÄ 2006: 257) A fiktív világot mindig a narrátor vagy az egyik szereplő nézőpontjából látjuk, a beágyazott narratívák révén az első és harmadik személyű tudatábrázolás különbsége fokozatosan eltűnik a potenciálisan végtelen rekurzióban. Ez a lehetőség, bár természetesen nem minden esetben valósul meg, rávilágít a tudatábrázolásnak a fenti értelemben vett nem-természetes jellegére, hiszen a saját elmenktől való elidegenedés, érzéseink és tapasztalataink másvalaki elméjébe történő vetítése olyan kognitív stratégiák, melyek meghaladják a nyelvben rejlő logikai lehetőségeket. (MÄKELÄ 2006)

A nem-természetes narratológia lényegében azzal érvel a tudatelméleti megközelítések ellen (amit ők a kognitív szemlélettel mint olyannal egyenértékűnek tekintenek), hogy az, a külső és belső karteziánus eredetű megkülönböztetésének szellemében előfeltételezi az egységes „én” meglétét. (IVERSEN 2017; MÄKELÄ 2013) Ismét Mäkelä gondolatmenetét ismertetem részletesen, aki *Realism and the Unnatural* című tanulmányában annak igazolására vállalkozik, hogy a realista művekben sok esetben több a transzgresszív potenciál, mint az ún. antinarratívákban. Az egyébként valóban figyelemreméltó gondolatmenet érdekes módon épp Sklovszkij elidegenítés-koncepciójára<sup>12</sup> támaszkodik, melynek lényege, hogy az alkotás révén mesterségesé, közvetetté tege az ábrázolást. Sklovszkij úgy véli, hogy a köznap megismerés, melynek kö-



zege a prózai nyelv, automatizálja a megismerést, míg végül maga a dolog is elveszíti lényegét, az élet pedig tapasztalati karakterét. (SKLOVSZKIJ 2016) A művészet feladata, hogy visszanyerje az „élet érzékelését”, eszköze pedig az elidegenítés [*osranenie/defamiliarization*], mely „hasonló dolgok különbségének az érzékelését emeli ki. [...] funkciója [...], hogy a tárgyat a megszokott helyett új módon érzékeljük. [...] A dolog pedig nem térbeliségében, hanem úgy-mond, folytonosságában válik érzékelhetővé.” (I. m. 29.) Mäkelä tehát azt állítja, hogy míg a művészi ábrázolás legfontosabb funkciója épp az appercepció bekövetkeztének késleltetése az értelemképzés folyamatának elnyújtása révén, a kognitív megközelítés egybemosná a verbális és mentális reprezentációt: a fikatív és valós elmék analógiájára építve a köznapi kommunikáció szintjére degradálná a költői nyelvet. A természetes/kognitív narratológia nem veszi figyelembe a fikatív világ autoritását, mely a befogadótól független, érvel Mäkelä. A fikció az olvasó számára mindig idegen, lényegileg nem-természetes, amennyiben mindig valaki más mentális aktivitásának eredménye. Mivel a fikció valósága sosem független a reprezentációtól, ezért nem a szöveg, hanem a befogadás nem-természetes jellegére kell fókuszálni. (MÄKELÄ 2013)

A fenti gondolatmenet logikája első pillantásra támadhatatlannak tűnik, azonban a figyelmes olvasónak feltűnhet bizonyos fokú következetlenség. Mäkelä tehát azt állítja, hogy a fikció világa autonóm módon, a befogadás folyamatától, vagyis az olvasó elméjétől függetlenül létezik. A fikatív világ „valósága” a szerző/narrátor/szereplő mentális aktivitása nyomán rajzolódik ki, az olvasónak pedig csak passzív szerep jut, épp ezért tekinthetjük a fikció olvasását mint olyant nem-természetes folyamatnak. De vajon hogyan történik mindez a gyakor-

latban? Mäkelä modellje azt sugallja, mintha lehetséges volna, hogy a „maximális eltérés” paveli elve a befogadás kognitív folyamatának minden mozzanatában megvalósuljon. Ez azt jelentené, hogy külön-külön emlékeztetem magam a fiktív univerzum minden egyes elemének és eseményének aktuális nemlétezésére, ami pedig meglehetősen szokatlan és igencsak fárasztó lenne. Az, hogy tudatában vagyunk a fikció mint egész fikcionalitásának, nem jelenti, hogy képesek lennénk a kogníció mint olyan másfajta mechanizmusát működtetni – ilyen-nel ugyanis nem rendelkezünk.

Mäkelához hasonlóan Sklovcszkijra hivatkozik Iversen, amikor azt javasolja, hogy a nem-természetest tekintsük retorikai eszköznek, melyet az értelemképzés folyamataihoz való viszony határoz meg. A nem-természetes narratíva az „állandó defamiliarizáció” retorikai stratégiája révén hat, melynek révén képes az észlelés folyamatának időbeli elnyújtására – ő úgy véli, Sklovcszkijnál ez inkább áthidalandó késedelem. A nem-természetes defamiliarizáció, mely „örökös felismerhetetlenségben” tartja tárgyát, a diskurzus szintjén deviáns narrációként, a történet szintjén pedig lehetetlen világok/elmék formájában jelenik meg. Iversen ugyanakkor kiemeli: hiba volna a defamiliarizációt minden esetben szándékosnak tekinteni és kizárólag a művészi tevékenységnek tulajdonítani, miközben az sok esetben jellemző például a non-fiktív trauma-narratívákra is. (IVERSEN 2016) Iversen tehát lényegében naturalizálással „vádolja” Sklovcszkijt, mikor azt állítja, a defamiliarizáció eredeti koncepciójában az okozott késedelem megszüntetése volna a cél. Ezt az interpretációt két rövid Sklovcszkij-idézettel cáfolnám: „a művészet a dologcsinálás átélésének módja, a megcsinált dolog a művészet számára nem fontos.”, illetve „a kép célja nem az, hogy a jelentést az értelmezésünkhöz közelítse, hanem az, hogy segítségével különösen fogjuk fel a tárgyat: célja tehát a »látatás«, és nem a »felismerés«.” (SKLOVCSZKIJ 2016: 23, 27) Iversen utolsó érve, amellyel szintén Sklovcszkijt helyesbítene, számomra zavarba ejtő. Nem világos ugyanis, hogy a trauma-narratívák mennyiben tekinthetők szándékolatlan [*unintentional*] (azaz nem tudatos?) beszédaktusoknak, vagy hogy beszélhetünk-e egyáltalán ilyenekről, ahogyan az sem, hogy egy ilyen érv mennyiben támogatja Iversen hipotézisét, miszerint a nem-természetes retorikai eszköz, mely az értelemképzés folyamataira hat. Minden verbális megnyilvánulás valamilyen mentális folyamat eredménye, tehát teljesen sosem tekinthető tudattalannak vagy szándékolatlannak; a retorika ellenben *per definitionem* szándékos és tudatos...

A fentieket figyelembe véve talán nem túlzás azt állítani, hogy az alapjában nem-kognitivistá indíttatású nem-természetes narratológiai irányzatok hol implicit, hol kifejezetten explicit módon kognitív előfeltevésekkel élnek. A retorikai irányzat a fokalizáció genette-i elméletét továbbgondolva a narratori és a karakteri pozíciókat egyaránt megismerési pozíciókként értelmezi, melyeket a szerző határoz meg, ezzel egyszersmind a befogadói perspektívát is befolyásolja; a nem-természetes elmék koncepciója pedig eleve a narratív pozíciók rendellenes kognitív működését tekinti a nem-természetes narratívák fő ismérvének. (Hozzáteszem, Iversen tendenciózusan hivatkozik non-fiktív narratívákra a nem-természetes mentális működés/narrativitás példáiként, miközben a fiktív és valós elmék analógiája és a kognitív-naturalizáló modell ellen érvel.) Úgy vélem, a látszólagos ellentmondások háttérben terminológiai pontatlanság áll, melynek tisztázása ugyanakkor nemcsak a paradoxalitást szünteti meg, hanem az irányzat elméleti megalapozottságával kapcsolatos kételyeknek is helyt adhat. Munkám utolsó részében erre a fogalmi tisztázásra vállalkozom.

## Agy, elme, kogníció – de hol az „én”?

Jelen tanulmánynak nem témája a narratív identitás elmélete, azonban maga a koncepció egyfajta tematikus háttérként húzódik a gondolatmenet mögött. Az alapgondolat már jóval Ricoeur előtt, több kontinentális szerzőnél is megjelent, jellemzően a szubjektivistá teoretikusok munkáiban; gondoljunk csak a romantika zseni-kultuszára, Nietzsche önteremtő akarátára, a freudi pszichoanalízisre vagy az esszenciálisan nyelvi-költői emberi létezésre Heidegger-nél. A személyiség és személyesség (ti. a világ számomra-valósága) narratív konstrukciójának koncepciója nem a megismerő szubjektum mindenhatóságát hirdető karteziánus modell, jóval inkább a megismerés határait megvonó kanti felfogás örökösének tekinthető. A 19. század végétől kezdődően felerősödtek a tudat természetére vonatkozó viták, melyek a filozófiában az intencionalitás, míg a pszichológiában az introspekció problémája köré összpontosultak, de Gallagher és Zahavi felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy az introspekció megismerésben játszott szerepével kapcsolatban már a 17. században kételyek merültek fel, így a szubjektív tapasztalat létezését és megbízhatóságát sem a pszichológiában, sem a fenomenológiában nem tekintették alapvetőnek. A 20. század nyolcvanas éveiben, a tudományok kognitív fordulatát követően aztán új lendületet kapott a fenomenális tudatosság iránti érdeklődés, sőt, magán a kognitív megközelítésen belül is több, különböző alapállású tendencia jelent meg. Az érdeklődés homlokterébe került a „tudat kemény problémája”, azaz a fenomenális tapasztalat kérdése; megjelentek a megismerést a testiséggel összefüggésben vizsgáló irányzatok; mindezzel párhuzamosan pedig az idegtudomány is robbanásszerű fejlődésnek indult, mindenekelőtt a képalkotási technológiák tekintetében. A tudat működésének tudományos leírásához azonban szükséges a tudatos tapasztalat leírásának megbízható módja, amire Gallagher és Zahavi szerint a fenomenológiai módszer nyújt lehetőséget, melynek kapcsán leszögezik: „a fenomenológia célja a *megértés* és mentális/testi életünk tapasztalati struktúrájának helyes *leírása*; nem próbál naturalista *magyarázatot* adni a tudat jelenségére, és annak biológiai létrejöttét, neurológiai alapjait, pszichológiai motivációit [...] sem próbálja feltárni.” (GALLAGHER – ZAHAVI



2008: 9, kiemelések az eredetiben) Fontos továbbá kiemelni, hogy a szerzőpáros által javasolt módszer nem a husserli fenomenológia egy az egyben történő átvételét jelenti, hanem – a fent idézettek szellemében – annak egyfajta, interdiszciplináris keretek közt történő újragondolását. Gallagher és Zahavi amellettt érvelnek, hogy „objektív”, harmadik személyű perspektíva mint olyan, nem létezik, hiszen ez is „valahonnan néz”, tehát legalább két első személyű perspektívát igényel, ezek „összeütközéséből” emelkedik ki; azaz feltételezi az interszubjektivitást”. (GALLAGHER – ZAHAVI 2008: 39) A tudat már mindig is öntudat, már azt megelőzően is, hogy a reflexióban önmagára irányulna – ez a döntő különbség a husserli fenomenológia szorosabb értelmezésén alapuló, Gallagher és Zahavi-féle modell, illetve Ricoeur fenomenológiai nézőpontú hermeneutikája között. Míg a narratív identitás elmélete az öntudat létrejöttét a reflexió eseményéhez köti, addig Gallagher és Zahavi a prereflektív öntudat megléte mellett érvelnek. Ez nem jelent tényleges ellentmondást, mindössze arról van szó, hogy meg kell különböztetnünk az „én” privát, prereflektív formáját, ti. a szubjektív tapasztalat tapasztaló szubjektumát, és az interszubjektíve konstruált narratív öntudatot, mely elsődlegesen a tudat önmagára irányuló reflexiójában, majd ennek analógiájára a tényleges társas viszonyokban, azok révén formálódik. Előbbihez az egyedüli lehetséges hozzáférést épp az utóbbi megléte biztosítja, így a narratív identitás fenomenológiai, azaz lényegileg interszubjektív modellje valóban alkalmas jelölt lehet a tudatos tapasztalat tudományos igényű vizsgálata számára, amennyiben már eleve objektíve „ellenőrzött” adatokkal képes szolgálni, úgy, hogy közben megkérdőjelezi a szubjektum és objektum hagyományos szembenállását. Az, hogy a körülöttünk lévő világot szükségképp első személyű perspektívából tapasztaljuk, nem jelenti ezen perspektíva tökéletességét, mindössze optimalitását: számomra mindig az én nézőpontom biztosítja a tárgy lehető legteljesebb adódását. Perspektívám azonban szükségképp korlátozott; amit látok, az mindig arra utal, hogy mi mindent nem látok. A tárgy mint olyan nem létezne a világ nélkül, azaz a háttér nélkül, amiből kiemelkedik, az általam nem birtokolt perspektívák létezése pedig más, tudatos észlelő szubjektumok létezésére utal – tudniillik azokéra, akik észlelik, amit én nem, mert ugyanazon a világon osztozunk. A tárgy már mindig is „az interszubjektivitásra utal” (GALLAGHER – ZAHAVI 2008: 99), az észlelés pedig információ-átvitel és -átalakítás, tehát lényegileg cselekvés, mely nem kizárólag az elmében, de még csak nem is az agyban zajlik, hanem a teljes, organikus szervezetben. Gallagher és Zahavi a testet „egyfajta transzcendentális vagy konstitutív princípiumnak” tartja (GALLAGHER – ZAHAVI 2008: 135), melynek aktivitása alapjaiban határozza meg a tudatos tapasztalat lehetőségeit.<sup>13</sup>

Antonio Damasio az emberi agy neurobiológiai aktivitását a megismeréssel való viszonyában vizsgálja. Szerinte a „kemény probléma” alapja egy paradoxon, miszerint a tudat keletkezésének magyarázatához előfeltételeznünk kell annak létezését, így tehát az elme egyszerre tárgya és szubjektuma is a vizsgálatnak. Ez az ellentmondás azonban felhívja a figyelmet egy lényegi különbségre: az agy harmadik személyű nézőpontból is megfigyelhető, a tudat/elme viszont csak első személyű perspektívában tárul fel. Az elme tehát nem monolit egység, hanem strukturális szintek sokasága jellemzi; és bár a legmagasabb szint biztosítja a reflexív eszköztárat, az elme egyszerre biológiai és mentális karakterű. A tudatos elmeprobléma két alapkérdése: 1. Hogyan jön létre az agyban vetített „film” [*movie-in-the-brain*], vagyis a különböző érzetadatok kompozit egysége? és 2. Honnan tudjuk, hogy a saját filmünket nézzük? Az első kérdésre az idegtudomány és az agyi képalkotó technológia adhat választ, míg a második a biológiai működések és a mentális aktusok kapcsolatára kérdez rá. Utóbbit, mondja Damasio, az agy „egyedi reprezentációs képessége” (DAMASIO 1999: 116) teszi lehetővé. Amíg ugyanis más szerveink nem utálnak magukon kívül másra, addig az agysejtek az emberi szervezet „térképeszei”: ez az intencionalitás evolúciós magyarázata. Damasio úgy véli, a tudat hierarchikus struktúrájú: létezik egy ún. „proto-én”, mely a homeosztázis fenntartásáért és feltérképezéséért felel, de amelyet még tudattalan tapasztalat jellemez; egy „mag-öntudat”, az én pillanatnyi tudatosulása, mikor az organizmus az agy által folyamatosan „gyártott” nonverbális reprezentációk révén tudatára ébred saját érzéseinek. Mivel a mag-öntudat pillanatnyi állapot, ezért nem igényel nyelvet, azonban szekvencialitása révén már narratív struktúrával bír. A legfelső szint, a „kiterjedt” tudat a voltaképpen „önéletrajzi én”, amely a pillanatnyi állapot meghaladásával egyidejűleg, annak révén konstituálódik. A folyamatos fizikai és mentális tapasztalatokban is önmagára ismerő én már verbális narratívában reflektál saját kiterjedt, azaz testi-szellemi létezésére. (DAMASIO 2000) Az agy tehát képes a teljes élő szervezet struktúráját és állapotát reprezentálni, de vajon hogyan jutunk el a biológiai éntől a mentális éniig úgy, hogy közben kikerüljük az ún. homunculus-problémát?<sup>14</sup> A válasz: pontosan a fent említett biológiai/agyi funkciók révén, hiszen a reprezentációs tevékenységből következik, hogy az organizmus és az észlelt tárgyak között interakció van. A mentális aktus már eleve tartalmazza az arra vonatkozó információt, hogy annak „birtokosa” az organizmus, épp ezért nem tesszük fel ténylegesen soha a kérdést, hogy vajon valóban a saját filmünket nézzük-e. (DAMASIO 1999)

Ahogy a mentális állapot egy agyi állapotra, az pedig egy testre utal, ugyanúgy a fordítottja is igaz: a test (legtöbb aspektusában) folyamatosan reprezentálva van az agyban; a tudatos, organikus emberi test egyfajta reprezentációs „hurok” [*body-loop*]. De létezik egy „pseudo-hurok” is, mikor az agy előre dolgozik, és olyan térképeket hoz létre, mintha már bekövetkezett volna egy adott testi érzés; ez történik például az érzelmek kibontakozása esetében, gondoljunk csak a félelemre. Evolúciós szempontból ugyanez az adottságunk (tudniillik az „én” érzése, a szubjektív tapasztalata) teszi lehetővé a jövőbeli veszélyek elkerülését. Az agy tehát képes testi/mentális állapotokat szimulálni (ti. saját, korábbi tapasztalatai alapján), az ún. tükkör-neuronok segítségével pedig (melyek akkor is tüzelnek, mikor én magam cselek-

szem, és akkor is, mikor csak megfigyelem valaki más cselekvését) mások fizikai-mentális aktusait is képes vagyok hasonló módon értelmezni. Az én konstrukciója lehetetlen lenne, ha az agy nem rendelkezne a test(e) dinamikus reprezentációjával; a tudat tehát nem más, mint az organizmus és az észlelt dolgok közti viszony. Az én észlelésekor (vagyis a tudat ön-reflexió-jában) a test az individuusként értett organizmus „dublőre”, és a fentiek értelmében ugyanez a kapcsolat áll fenn mások teste és elméje között is. (DAMASIO – DAMASIO 2006)

Az agy és az elme viszonyát vizsgálja Daniel Dennett is *Consciousness Explained* című művében, melyben a tudat „kartezianus színház” modelljével szemben foglal állást, ahol az *ego* központi, elszigetelt pozícióból pusztá megfigyelője saját, tudatos tapasztalatainak (homunculus-probléma). Ezzel szemben Dennett az ún. „többszörös vázlat” modellt javasolja, melynek lényege, hogy mivel az agy több, egymással kölcsönös függési viszonyban lévő területből/funkcióból áll, egy adott érzéki inger tehát többször, többféleképpen kerül feldolgozásra, ezek a folyamatok pedig az elmében egy történet többféle vázlatként reprezentálódnak, maga az elme/tudat tehát működésében konstituálódik. Dennett tehát a szubjektivitás operacionalista koncepciójának híve, egyik legtöbbet idézett kijelentése szerint a tudatos én pusztá absztrakció, egyfajta narratív gravitációs középpont.<sup>15</sup> Az első személyű beszámolókat tehát csak empirikus adatként, harmadik személyű perspektívából, azaz interszubjektíve vizsgálhatók; az általa javasolt módszert Dennett „heterofenomenológiának” nevezi.<sup>16</sup> (DENNETT 1991)

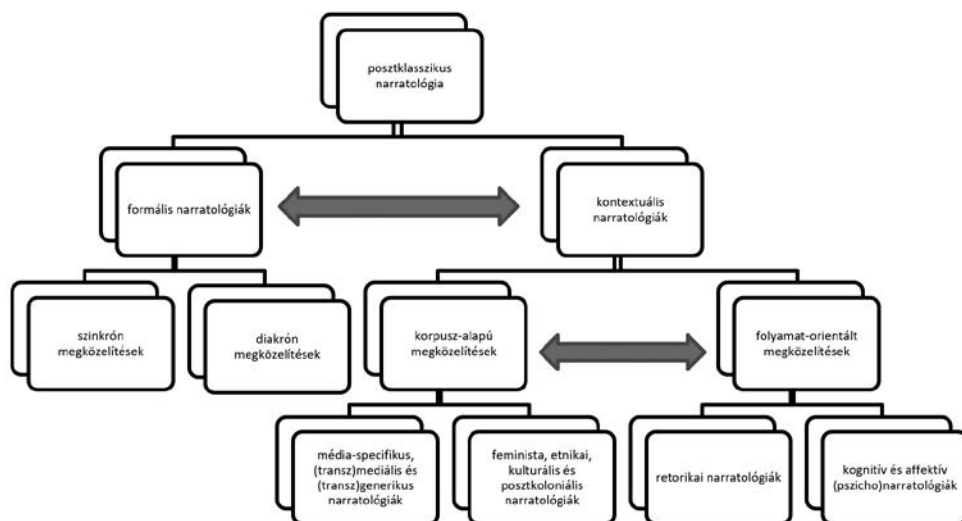
Gallagher és Zahavi a fenti két gondolatmenetet az öntudat különböző nézőpontú, de egyaránt konstruktivista koncepcióinak tekinti. Dennettnél az én narratív konstrukciója végül annak felszámolásához vezet, azonban Gallagher és Zahavi rávilágít: a narrativitás eleve szükségessé teszi a logikai én „feltalálását”: az ön-reflexióban egy fiktív énről mondunk történeteket, majd ezeket a történeteket osztjuk meg másokkal. A narratív identitás koncepciójában ez a fiktív én nem ontológiai, pusztán ismeretelméleti szubjektumként van jelen, objektív létezése tehát irreleváns. Damasio, Dennettel szemben, az öntudat konstrukciójának tapasztalati dimenziójára helyezi a hangsúlyt, hierarchikus rendszerében a tapasztalatot a prereflektív magöntudat létezése teszi szubjektívvé, hogy azután a reflexióban, a kiterjedt/önéletrajzi én szintjén, interszubjektívvé váljon. (GALLAGHER–ZAHAVI 2008)

Bízom benne, hogy a fenti kitérő segít felszámolni azokat a terminológiai bizonytalanságokat, melyek – feltételezésem szerint – ingatagá teszik a nem-természetes narratológia elméleti alapjait. Az agy, a kogníció és az elme/tudat fogalmainak és a köztük levő viszonyoknak a tisztázása nélkül sem az ember mint organizmus tudatos és társas működése, sem a kettő lényegi egymásrautaltsága sem értelmezhető helyesen. Személyes és társas létezésünk kölcsönösen meghatározza egymást; tudatos tapasztalatunkról magunknak és másoknak is csak reflexív és történeti, tehát eredendően narratív formában tudunk számot adni. Mások pedig a mi tudatos tapasztalatainkat csak az azokat reprezentáló testies cselekvéseink alapján, saját fizikai-mentális működéseik analógiájára tudják értelmezni. A tudat/elme az agynak nem része, hanem funkciója, mely a kogníció fizikai és mentális folyamatát a reflexió révén önmaga és mások számára is megragadhatóvá teszi. A tény, hogy a narratíva (legyen az fiktív vagy nonfiktív) a közvetítettség „távolabbi” fokán áll, mint a mindennapi, tényleges interakción alapuló kvázi-közvetlen tapasztalat, nem képezi vita tárgyát. Azonban az aktuális/közvetlen és a fiktív/közvetett tapasztalatból ugyanazon mechanizmusok mentén vonunk le következtetéseket a Másik mentális tevékenységére vonatkozóan; egész egyszerűen nem tudunk másképp tenni. A természetes narratológia kognitív szemléletmódja tehát nem jelent egyet a megismerési folyamat absztrakciójával, épp ellenkezőleg. Azzal, hogy a fiktív és a valódi elmék működésének hasonlóságát állítja, mindössze arra hívja fel a figyelmet, hogy maga a kogníció nem tud nem működni vagy másként működni sem akkor, amikor aktuális olvasók próbálják megérteni fiktív karakterek mentális folyamatait, sem akkor, mikor ugyanezt maguk a fiktív karakterek teszik; utóbbiak ugyanis fikcióként maguk is egy aktuális elme mentális tevékenységének eredményei. Az ember számára a Másik mindig is fiktív konstrukció.

## Összegzés

A kortárs narratológiai kutatás sem elméleti, sem módszertani szempontból nem tekinthető egységesnek, a rendszerezést azonban meglehetősen megnehezítik a különböző irányzatok közti, eltérő mértékű és természetű átfedések; Ansgar Nünning ezért is érvel több helyütt az összehasonlító áttekintés szükségessége mellett. (NÜNNING 2000, 2003) Modellje alapvetően a klasszikus, azaz textuális, illetve posztklasszikus/kontextuális narratológiák megkülönböztetésén alapul, utóbbi csoportot pedig nyolc alkategóriára osztja: 1. kontextuális, tematikus és ideológiai megközelítések (irodalomtudományi alkalmazott narratológiák); 2. transzgenerikus és transzmediális alkalmazott narratológiák; 3. pragmatikus és retorikai narratológiák; 4. kognitív és recepcióelméleti (meta)narratológiák; 5. a klasszikus narratológia posztmodern és posztstrukturalista dekonstrukciói; 6. nyelvészeti megközelítések; 7. filozófiai narratíva-elméletek; 8. egyéb interdiszciplináris narratívaelméletek. (NÜNNING 2003: 249–250) Témám szempontjából elsősorban a harmadik és negyedik kategória, illetve kettejük viszonya, a köztük lévő lehetséges átfedések érdekesek. Úgy vélem, a Nünning-féle felosztás itt némileg elnagyolt, ugyanis nem veszi figyelembe a „kognitív” megközelítés eredendő multidiszciplinaritását, melynek lényegi vonása, hogy a megismerést nem pusztán mentális vagy pusztán fizikai folyamatnak tekinti: kognitív szemléletmód jellemez minden olyan tudományterületet, amely kiemelten foglalkozik a megismerés/kogníció folyamatával.<sup>17</sup> Épp ezért egy frissebb, letisztultabb modell mellett szeretnék érvelni, melyet Roy Sommer javasolt:<sup>18</sup>





Sommer rendszerének hatalmas előnye, hogy a hierarchikus felosztás mellett hangsúlyt fektet arra is, hogy az egymás mellett létező, illetve egymásnak ellentmondó irányzatokat is jelölje. Így például a posztklasszikus narratológián belül a formális és a kontextuális irányzat alapelveik tekintetében ellenétesek, ahogyan a kontextuális narratológián belül a korpusz-alapú, illetve folyamat-orientált megközelítések is, míg a formális narratológia két alkategóriája, a szinkron és a diakron irányzatok között nincs ilyen ellentmondás. Azonos teoretikus előfeltevésekre építenek a korpusz-alapú modellek két alcsoportját alkotó média-specifikus, (transz)mediális és (transz)generikus, illetve a feminista, etnikai, kulturális és posztkolonális narratológiák. Az itt vizsgált probléma szempontjából a folyamat-orientált kontextuális narratológiák felosztása az igazán érdekes, melynek két alkategóriája, a retorikai és a kognitív és affektív (pszicho)narratológiák között Sommer szintén nem érez feszültséget az elméleti alapok tekintetében. (SOMMER 2012) A fentiek alapján tehát lehetséges, hogy a természetes narratológia utóbbi kategória egyik alesetének tekinthető, míg a nem-természetes megközelítés a retorikai narratológiák közé sorolható. Egy ilyen klasszifikáció sem a kognitív szemlélet elfogadásának, sem a vele való szembehelyezkedésnek a terhét nem róna a nem-természetes narratológiára.<sup>19</sup>

Vitán felül áll, hogy a nem-természetes narratológia számos és jelentős ponton járult és járul hozzá a kortárs narratológiai kutatáshoz. Abban azonban kételkedem, hogy szükséges és indokolt-e, hogy a nem-természetes világokat és elméket nem-természetes eszközökkel leíró diskurzusokat különálló paradigma alapján vizsgáljuk. Másképpen fogalmazva: úgy vélem, hogy végső soron a nem-természetes narratológia három „hivatalos” irányzatának mindegyike visszavezethető a természetes/kognitív alapokhoz. Ennek belátása a bevallottan kognitivistá alapállású alberti, fizikai-logikai lehetetlenségen alapuló koncepció esetében nem ütközhet különösebb nehézségekbe. A retorikai irányzat szintén nem tagadhatja következetesen saját kognitivistá megalapozottságát, hiszen a nem-természetes narratíva mint retorikai konstrukció a küldő és a befogadó közti kommunikációt, azaz mindkettejük társas kognitív aktivitását feltételezi. Nem-természetes elmék mint olyanok pedig szintén nem léteznek, egész egyszerűen azért, mert a Másik észlelése már a reprezentáció legelemibb szintjén is (értsd: a fogalmi artikulációban/kimondásban/megnevezésben) egy *emberi* elme/tudat tapasztalatát és az elmeolvasás ezen alapuló, automatikus és enaktív aktusát implikálja. Nem-természetes elmék csak fiktív elmék lehetnek, és mint ilyenek, egy nagyon is természetes elme mentális aktivitásának termékei.

## IRODALOM

- ALBER, Jan 2009. Impossible Storyworlds — and What to Do with Them. In: *StoryWorlds: A Journal of Narrative Studies*, 1: 79–96.
- CARACCILO, Marco 2012. Fictional Consciousnesses. A Reader’s Manual. In: *Style*. 46(1): 42–65.
- COHN, Dorrit 1996. Áttetsző tudatok. Ford. GÁCS Anna – CSERESNYÉS Dóra. In: THOMKA, Beáta (szerk): *Az irodalom elméletei: II. Jelenkor–JPTE*, Pécs, 81–193.
- DAMASIO, Antonio R. 1999. How the Brain Creates the Mind. In: *Scientific American* 281(6): 112–7.
- DAMASIO, Antonio 2000. *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. Heinemann, London
- DAMASIO, Antonio – DAMASIO, Hanna 2006. Minding the Body. In: *Daedalus* 135(3): 15–22.

- DENNETT, Daniel 1991. *Consciousness Explained*. Back Bay Books/Little, Brown and Company, New York/Boston/London
- DENNETT, Daniel 1992. The Self as a Center of Narrative Gravity. In: KESSEL – COLE – JOHNSON (szerk.) *Self and Consciousness: Multiple Perspectives*, Erlbaum, Hillsdale
- FLUDERNIK, Monika 1996. *Towards a 'Natural' Narratology*. Routledge, London/New York
- HAMBURGER, Käte 1973. *The Logic of Literature*. Ford. Marilyn J. Rose. Indiana UP, Bloomington
- GALLAGHER, Shaun – ZAHAVI, Dan 2008. *A fenomenológiai elme*. Ford. VÁRADI Péter. Lélekben Otthon Kiadó, Budapest
- HATAVARA, Mari 2013. Making Sense in Autobiography. In: HYVÄRINEN, Matti – HATAVARA, Mari – HYDÉN, Lars-Christer (szerk.) *The Travelling Concepts of Narrative*.: John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 163–178.
- HYDÉN, Lars-Christer 2013. Towards an Embodied Theory of Narrative and Storytelling. In: Hyvärinen, Matti – Hatavara, Mari – Hydén, Lars-Christer (szerk.) *The Travelling Concepts of Narrative*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 227–244.
- HYVÄRINEN, Matti 2006. Towards a Conceptual History of Narrative. In: *COLLeGIUM. Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences Vol. 1. The Travelling Concept of Narrative*, 20–41.
- HYVÄRINEN, Matti 2010. Revisiting the Narrative Turns. In: *Life Writing* 7(1): 69–82.
- IVERSEN, Stefan 2013. Unnatural Minds. In: ALBER, Jan – SKOV NIELSEN, Henrik – RICHARDSON, Brian: *A Poetics of Unnatural Narrative*. The Ohio State University Press, Columbus, 94–112.
- IVERSEN, Stefan 2016. Permanent Defamiliarization as Rhetorical Device; or, How to Let Puppymonkeybaby into Unnatural Narratology. In: *Style* 50(4): 455–462.
- IVERSEN, Stefan 2017. Narratives and Online Decorum The Rhetoric of Mark Zuckerberg's Personal Storytelling on Facebook. In: *Style* 53(1): 374–390.
- MÄKELÄ, Maria 2006. Possible Minds. Constructing – and Reading – Another Consciousness as Fiction. In: TAMMI, Pekka – TOMMOLA, Hannu (szerk.) *Free Language, Indirect Translation, Discourse Narratology: Linguistic, Translatological and Literary-Theoretical Encounters*. Tampere University Press, Tampere, 231–260.
- MÄKELÄ, Maria 2013. Realism and the Unnatural. In: ALBER, Jan – SKOV NIELSEN, Henrik – RICHARDSON: *A Poetics of Unnatural Narrative*. The Ohio State University Press, Columbus, 142–166.
- MENARY, Richard 2008. Embodied Narratives. In: *Journal of Consciousness Studies* 15(6): 63–84.
- SKOV NIELSEN, Henrik 2011. Unnatural Narratology, Impersonal Voices, Real Authors, and Non-Communicative Narration. In: ALBER, Jan – HEINZE, Rüdiger (szerk.) *Unnatural Narratives – Unnatural Narratology*. De Gruyter, Berlin/Boston, 71–88.
- SKOV NIELSEN, Henrik 2018. Természetesség és nem természetesség tevő olvasási stratégiák: a fokolizáció újratárgyalása. Ford. GREGOR Lilla, MELHARDT Gergő. In: *Helikon* 2, 171–199.
- SKOV NIELSEN, Henrik – PHELAN, James – WALSH, Richard 2015. Ten Theses About Fictionality. In: *Narrative* 23(1): 61–73.
- PALMER, Alan 2004. *Fictional Minds*. University of Nebraska Press, Lincoln – London
- PAVEL, Thomas G. 1986. *Fictional Worlds*. Harvard University Press, Cambridge, MA/London
- RYAN, Marie-Laure 1991. *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*. University of Bloomington and Indianapolis Press, Indiana
- RYAN, Marie-Laure 2005. Narrative. In: HERMAN, David – JAHN, Manfred – RYAN, Marie-Laure (szerk.) *The Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Routledge London, 344–348.
- SKLOVSZKIJ, Viktor Boriszovics 2016. A művészet mint fogás. Ford. SZÓKE Nóra. In: MOLNÁR Angelika – FRESLI Mihály (szerk.) *A szó feltámasztása. Orosz irodalomelméleti tanulmányok*. Savaria UP, Szombathely, 19–31.
- SOMMER, Roy 2012. The Merger of Classical and Postclassical Narratologies and the Consolidated Future of Narrative Theory. In: *Diegesis* 1(1): 143–157. <https://www.diegesis.uni-wuppertal.de/index.php/diegesis/article/view/96/93> (a letöltés ideje: 2022.02.12.)
- ZUNSHINE, Lisa 2006. *Why We Read Fiction? Theory of Mind and The Novel*. Ohio State UP, Columbus

1 Szándékosan térek el a *Helikon* 2018/2-es számának fordítói (TÓTH Csilla és mtsai.) által használt írásmódtól („nem természetes”), mert a kötőjeles verziót alkalmasabbnak vélem a fosztóképző és az általa tagadott melléknév logikai kapcsolatának kifejezésére. Az „unnatural”, a „nem-természetes” az adott dolognak nem mellékes, hanem lényegi tulajdonsága; a kifejezés használatával az irányzat képviselői az ún. „természetes” narratológiával való határozott elméleti szembenállásukat fejezik ki.

- 2 Az „olvashatatlan” (ti. naturalizálhatatlan) világokat és elméket H. Porter Abbott szerint a „szorongás és csodálkozás különös egyvelegében megpihenve” kell el- és befogadnunk, tiszteletben tartva másságukat. Vö. ABBOTT, H. Porter 2008. Unreadable Minds and the Captive Reader. In: *Style* (42) 4, 448–470. Stefan Iversen „lehetetlen elméi” fizikai és/vagy logikai értelemben nem lehetségesek, gyakran mégis konvencionalizálódnak. Van azonban a lehetetlen elméknek egy szélsőséges esete, amely még a fiktív lehetséges világon belül is lehetetlen, így sem naturalizálni, sem konvencionalizálni nem lehet; ez pedig az „átváltzott elme”, amely abban különbözik az abbotti olvashatatlan elmétől, hogy míg ott lényegében nem találunk elmét ott, ahol pedig lennie kéne, az átváltzott elme esetében emberi tudatra bukkanunk ott, ahol pedig semmi keresnivalója nem lenne (pl. egy bogárban vagy egy disznóban). (Vö. IVERSEN 2013)
- 3 A „fikcionális gesztust” Ryan a modális logika és a lehetséges világok elméletének keretein belül értelmezi, ezáltal lehetővé válik többek között az olyan kérdések vizsgálata, mint az aktuális világ és a fiktív szöveg szemantikai mezői közti viszony, vagy a fiktív univerzumokról tehető állítások igazságértékének problémája. (RYAN 1991: 15) Ezekkel a kérdésekkel másutt foglalkozom részletesen.
- 4 Ld. a „minimális eltérés” [*minimal departure*] elvét, mely szerint egy szövegüniverzumot mindig úgy rekonstruálunk, hogy az a saját aktuális világunkról szóló reprezentációinkkal a lehető leginkább összeférjen. (RYAN 1991: 52)
- 5 A fiktív entitások absztrakt artefaktum-elmélete kapcsán lásd ZVOLENSZKY Zsófia tanulmányait (Artifactualism and Authorial Creation. In: *Proceedings of the European Society for Aesthetics*, vol. 2014:6, 457–469.; Abstract Artifact Theory about Fictional Characters Defended — Why Sainsbury’s Category Mistake Objection is Mistaken. In: *Proceedings of the European Society for Aesthetics*. 2013:5, 597–612.; Against Sainsbury’s Irrealism About Fictional Characters: Harry Potter as an Abstract Artifact. In: *Magyar Filozófiai Szemle* 2012:4, 83–109.)
- 6 A ’megtetesült’ kifejezés használatát azért nem tartanám szerencsésnek, mert félreérthető módon utalna az ún. 4e elméletekre, ti. az elmefilozófia klasszikus, azaz karteziánus megalapozottságú kognitívizmussal szembehelyezkedő irányzataira [*embodied, extended, embedded, enacted mind*]. Az enaktívizmus, bár alapvetőnek tekinti az emberi létezés testi meghatározottságát, ennek azonban elsődlegesen a megismerés kontextualitása szempontjából van jelentősége.
- 7 Jelen munka keretei között a fiktív elmék és a lehetséges világok viszonyának, problémájának még vázlatos tárgyalására sincs lehetőség, erre készülő disszertációm egyik fejezetében teszek kísérletet.
- 8 Ld. erről HUTTO, Daniel D. 2004. The Limits of Spectatorial Folk Psychology. In: *Mind & Language* 19(5), 548–573.
- 9 HAMBURGER, Käte 1957. *Die Logik der Dichtung*. Klett-Cotta, Stuttgart. Munkám során a mű angol fordítására támaszkodtam: *The Logic of Literature*. Ford. Rose, Marilyn J. Indiana UP, Bloomington, 1973.
- 10 Itt elsősorban azokra a szerzőkre (Jan Alber, Rüdiger Heinze, Stefan Iversen, Maria Mäkelä, Henrik Skov Nielsen, Brian Richardson, Pekka Tammi) gondolok, akik részt vettek az irányzat „megalapításában” és a közös elméleti alapok megfogalmazásában. (Ld. ALBER, Jan – IVERSEN, Stefan – SKOV NIELSEN, Henrik – RICHARDSON, Brian 2010. Unnatural Narratives, Unnatural Narratology: Beyond Mimetic Models. In: *Narrative* 18(2): 113. 1. l.j.)
- 11 A nem-természetes narratológia hívei ezen a ponton előszeretettel hivatkoznak a „maximális eltérés” Thomas Pavel által megfogalmazott elvére, melyet azokban az esetekben alkalmazunk, amikor egy adott fiktív elme vagy világ struktúrája túl nagy mértékben tér el a miénktől. Ilyenkor, ahogyan Pavel fogalmaz, mimetikus elveinket „antimimetikus elvárásokkal” egészítjük ki, elfogadva a maximális eltérést és „izgatottan keresve annak jeleit”. (PAVEL 1986: 86–94, 92)
- 12 SKLOVSZKIJ, Viktor Boriszovics 2016. A művészet mint fogás. Ford. Szőke Nóra. In: Molnár Angelika – Fresli Mihály (szerk.): *A szó feltámasztása. Orosz irodalomelméleti tanulmányok*. Savaria UP, Szombathely, 19–31. A fordító, Szőke Nóra az „elkülönösítés” kifejezést használja, ezt azonban, az angol fordítás szóhasználatát [*defamiliarization*] is figyelembe véve némiképp szerencsétlennek érzem, ezért az „elidegenítés” terminussal helyettesíttem. Úgy vélem, utóbbi nyilvánvaló konnotáció ellenére (vagy épp azokkal együtt) talán jobban illeszkedik a szöveg gondolatmenetéhez.
- 13 A megismerés enaktívista modelljéről lásd bővebben: THOMPSON, Evan 2007. *Mind in Life: Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*. Harvard University Press, Cambridge, MA; HUTTO, Daniel D. – Myin, Erik 2017. *Evolving Enactivism. Basic Minds Meet Content*. MIT Press, Cambridge, MA
- 14 A homunculus-probléma arra az érvelési hibára utal, mikor egy fogalmat önmagára vonatkoztatva próbálunk magyarázni; az ilyen érvelés szükségképp végtelen regresszusba fut. A tudat esetében ez tulajdonképpen a fenti mozi-film-példa szó szerinti értelmezését jelentené, hogy tudniillik egy apró emberke ül az agyunk belsejében (az *ego*), és ő nézi a filmünket.
- 15 Vö. DENNETT, Daniel 1992. The Self as a Center of Narrative Gravity. In: F. Kessel, P. Cole és D. Johnson, (szerk.) *Self and Consciousness: Multiple Perspectives*. Erlbaum, Hillsdale.
- 16 Dennett érveivel szemben nyilvánvalóan sok ellenvetés hozható fel, melyek közül több nagyon is közelről érinti az általam vizsgált problémát, azonban ezek részletes tárgyalása a gondolatmenetet indokolatlan mértékben eltávolítaná a narratológiai kontextustól, így erre másutt kell sort kerítenem.
- 17 Ld. PLÉH Csaba (szerk) 1996. *Kognitív tudomány*. Ford. Győri Miklós et al. Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest; PLÉH Csaba 1998. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex, Budapest
- 18 SOMMER, Roy 2012. The Merger of Classical and Postclassical Narratologies and the Consolidated Future of Narrative Theory. In: *Diegesis* 1(1) 143–157.
- 19 Ilyen irányba mutat a *Poetics Today* 2018 szeptemberi, *Unnatural and Cognitive Perspectives on Narrative (A Theory Crossover)* című különszáma. Ld. *Poetics Today* (2018) 39(3).